

چاپ سوم ■ هوشنگ جاوید ■

موسیقی رمضان در ایران

موسیقی رمضان در ایران

مجموعه مقالات آوازا و نغمه‌های کار در ایران

نویسنده: هوشنگ جاوید

نت‌نگاری: محمدرضا درویشی

عکس: هوشنگ جاوید، امیر مقامی

چاپ و صحافی: واژه پرداز اندیشه

چاپ سوم: ۱۴۰۳

شمارگان: ۱۲۵۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۷۵-۵۵۴-۵

دوره ۱ تهران، خیابان حافظ، خیابان رشت، پلاک ۲۳،
تلفن: ۶۱۹۴۲، دورنگار: ۶۶۴۶۹۹۵۱

دوره ۲ سمیه تهران، خیابان سمیه، نرسیده به خیابان
حافظ، جنب حوزه هنری، پلاک ۲۴۵، تلفن: ۸۸۹۴۹۷۹۱-۲

دوره ۳ انقلاب تهران، خیابان انقلاب، میدان انقلاب،
جنب سینما بهمن، پلاک ۱۰۲۳، تلفن: ۶۶۴۷۶۵۶۸-۹

دوره ۴ ساحل اصفهان، میدان انقلاب، سینما ساحل،
کد پستی: ۸۱۳۳۶۱۴۵۱۱، تلفن: ۳۱-۳۲۲۴۷۷۳۵

دوره ۵ کوهسنگی مشهد، انتهای خیابان کوهسنگی،
کوهسنگی ۲۹، مجتمع تجاری مهر کوهسنگی، طبقه ششم،
تلفن: ۵۱-۳۸۴۹۹۱۵۶، ۳۸۴۹۷۱۵۸

دوره ۶ شبنا همدان، آرامگاه بوعلی سینا، پیاده‌راه بوعلی،
جنب پردیس سینمایی مهر قدس کد پستی: ۶۵۱۶۶۸۳۸۷۷،
تلفن: ۸۱-۳۲۵۲۵۶۱۳ و ۸۱-۳۲۵۲۹۵۰۱

Sooremehr.ir

Mehrak.ir

@soorehmehr.pub

(پنج خط) ۶۶۴۶۰۹۹۳

۳۰۰۰۵۳۱۹

۱۵۹۱۸-۱۷۸۱۱

نقل و چاپ نوشته‌ها منوط به اجازه رسمی از ناشر است.

کتاب‌ها در زمین ریشه دارند

طبق تفاهم‌نامه انتشارات سوره مهر و سازمان منابع طبیعی
بخشی از عواید فروش این کتاب به کاشت درخت اختصاص دارد.

با ما
بهره‌مند شوید

۱۵.....	به نام اعطاکننده عید صیام
۱۷.....	مقدمه اول
۲۵.....	مقدمه دوم
۲۹.....	مقدمه سوم
۳۳.....	پیش‌نویس

۳۷.....	آیین سحر
۳۷.....	پیش‌خوانی رمضان
۳۸.....	موسیقی «رؤیت هلال»
۳۹.....	آواها و نواهای بیدارسازی
۳۹.....	سحرخوانی
۴۱.....	سحرخوانی با ساز کوبی
۴۲.....	سحرخوانی با تنبور و دوتار
۴۳.....	نواختن سازهای بادی در سحر
۴۳.....	دهل‌زنی و نقاره‌زنی
۴۵.....	جار کشیدن

۴۶	..... موسیقی و اوقات فراغت در ماه رمضان
۵۱	..... آواها و نواها در ماه رمضان
۵۱	..... آواها و نواهای شب قدر
۵۷	..... نیایش
۵۸	..... مرثیه خوانی
۵۹	..... مقتل خوانی و منقبت خوانی
۶۸	..... آواها و نواهای پایان ماه رمضان
۷۲	..... آواز سحر در کرمانشاه و لرستان
۷۳	..... آواز سحر در جنوب خراسان رضوی (ترت جام)
۷۴	..... سحر خوانی در ایل بهلوری خراسان جنوبی
۷۵	..... مناجات شب (شب خوانی) جنوب خراسان
۷۵	..... ترت جام
۷۵	..... مناجات سحری (شب خوانی) در خراسان میانه - (آواز دشتی)
۷۵	..... کاشمر
۷۵	..... مناجات سحر (سحر خوانی) در مشهد اردهال - کاشان
۷۵	..... (در بیات تهران)
۷۶	..... پیش خوانی اذان سحر - مشهد اردهال
۷۶	..... (به شیوه غزل خوانی بیات تهران - درآمد سه گاه)
۷۷	..... سحر خوانی جهت آگاهی مردم به هنگام وقوع مرگ کسی
۷۸	..... مناجات سحر در کاشان
۷۹	..... مناجات سحر (شب خوانی) در شاهرود و بسطام
۷۹	..... آوازهای نیمه ماه رمضان
۸۲	..... آوازهای نیمه ماه رمضان در سیستان
۸۳	..... آوازهای نیمه ماه رمضان در میان ترکمن های ایران
۸۶	..... آوازهای نیمه ماه رمضان در جنوب خراسان (بیر جند)
۸۷	..... دعای جمعی آهنگین پس از آنکه صاحبخانه کالایی به آنان داد:
۸۷	..... آواز نیمه شعبان در خوره - استان مرکزی
۸۸	..... قنبر خوانی زنان در شب بیست و یکم ماه رمضان در مناطق کویری
۸۹	..... قنبر خوانی در منطقه کویری خراسان (کاشمر، طبس، گناباد)
۹۰	..... نادعلی خوانی به شیوه قنبر خوانی در بیدوی
۹۰	..... (ابوزید آباد کاشان)
۹۱	..... منقبت خوانی خوزستان (ازنا)
۹۲	..... منقبت خوانی مولا علی ^(ع) در خراسان میانه (مثنوی - بیات تُرک)
۹۳	..... منقبت خوانی مولا علی ^(ع) در خوزستان (اندیمشک)
۹۵	..... منقبت خوانی مولا علی ^(ع) در کرمان و خراسان
۹۶	..... منقبت خوانی مولا علی ^(ع) در استان مرکزی (تفرش)

۹۸.....	پند و توسل خوانی در سحر - منطقه شهریار.....
۱۰۰.....	الوداع رمضان در جنوب ایران.....
۱۰۲.....	بررسی آواز آیینی هوربابایی (هومبابایی) در کاشان.....
۱۰۴.....	روایت اول.....
۱۰۴.....	روایت دوم.....
۱۰۴.....	روایت سوم.....
۱۰۵.....	روایت چهارم.....
۱۰۹.....	آداب آوازهای گلدسته.....
۱۱۰.....	مشخصات این رساله.....
۱۱۱.....	بخشی از رساله آداب آوازهای گلدسته مربوط به گلدسته خوانی.....
۱۱۴.....	ذکر مدد الا الله «نوروز صبا».....
۱۱۴.....	پیش ذکر.....
۱۱۶.....	ذکر غزال.....
۱۱۸.....	ذکر، رهاوی ازبکی.....
۱۱۹.....	ذکر شهناز.....
۱۱۹.....	ایضاً ذکر.....
۱۲۰.....	ذکر، عراق.....
۱۲۳.....	آیین نوبت زنی یا نقاره زنی در ایران.....
۱۲۶.....	شناخت واژه های.....
۱۲۹.....	تعریف نقاره، یکی از ادوات موسیقی ایران.....
۱۳۲.....	نواختن و نغمگی نقاره.....
۱۳۳.....	منشأ پیدایش نقاره.....
۱۳۳.....	نوبت یا نقاره؟.....
۱۳۸.....	نوبت زنی (نقاره زنی) تعریف و تاریخ.....
۱۳۸.....	الف) دوران باستان.....
۱۴۱.....	ب) پس از اسلام.....
۱۵۷.....	نوبت زنی (نقاره زنی) در عهد صفویان کاربرد و دگرگونی ها.....
۱۷۲.....	نقاره و نقاره زنی پس از صفویان تا قرن حاضر.....
۱۸۵.....	پوشش رسمی نقاره چی ها.....
۱۸۵.....	موسیقی نقاره خانه در عصر قاجار.....
۱۸۷.....	فنانای نقاره زنی.....
۱۹۱.....	نوبت و نقاره در خراسان.....
۱۹۸.....	نقاره زنی دینی - مذهبی.....
۱۹۸.....	الف) نقاره زنی در حرم رضوی.....
۲۰۲.....	باورها و عقاید درباره نقاره خانه رضوی.....
۲۰۳.....	کاربرد نقاره خانه در اجتماع شهری مشهد.....

۲۰۵	چگونگی و نوع اجرا در اوقات
۲۰۶	وسایل نقاره‌خانه و تعداد نوازندگان ادوات
۲۰۷	نوع اجرا
۲۰۹	حقوق نقاره‌چیان
۲۱۱	ب) نقاره‌زنی مذهبی در سایر ولایات خراسان
۲۱۳	رو در رو
۲۱۵	حاشیه‌ای بر این بخش از کتاب
۲۱۸	گفت‌وگو درباره نقاره‌زنی در طبس
۲۱۸	نقاره‌زنی ماه رمضان در طبس
۲۲۳	ترتیب قرارگیری سازها در کنار هم
۲۲۵	گفت‌وگو با نقاره‌زن کاشان
۲۲۹	گفت‌وگو با نقاره‌زن ساری (مازندران)
۲۲۹	راویان: علی علیزاده، محسن علیزاده، حسین علیزاده
۲۳۴	گفت‌وگو با آقاجان فیوجزاده، سرناواز گروه نقاره ساری
۲۳۶	گفت‌وگو با روانشاد سید میرزا مستوری
۲۴۰	گفت‌وگو با طبل‌زن نوش‌آباد، اسدالله مقدس‌فر
۲۴۲	گفت‌وگو با نقاره‌زن نائین، سید ابراهیم موسوی‌زاده
۲۴۵	گفت‌وگو با طبلان شهرستان میبد
۲۴۸	گفت‌وگو با شیپور سحرناواز معصوم‌آباد گرگان - استان گلستان
۲۵۳	اضافات، حواشی، و تعلیقات
۲۵۳	موسیقی رمضان در ایل سیوکانلو (شمال خراسان)
۲۵۴	نقاره‌زنی در ماه رمضان
۲۵۶	شب‌خوانی
۲۶۳	نقاره‌زنی در گیلان
۲۶۵	کره‌نی‌زنی (کرنازنی)
۲۶۷	موسیقی رمضان در نطنز / به روایت سید حسین اعظم واقعی
۲۶۹	استفاده از نقاره در مراسم تعزیه و محرم در نطنز
۲۷۱	علم و طبل و شیپور در آشخانه بجنورد
۲۷۳	نقاره در کردستان
۲۷۵	نقاره‌زنی در استان گلستان
۲۷۷	نقاره‌زنی در مازندران
۲۷۹	نقاره‌خانه در ساری
۲۸۰	نقاره‌زنی در فارس
۲۸۲	موسیقی ماه رمضان در منطقه بسطام
۲۸۶	طبل و نقاره‌زنی در منطقه اراک
۲۸۸	نقاره‌زنی در عید غدیر در زمان آل‌بویه

نوبت‌زنی روزانه در زمان آل‌بویه.....	۲۸۸
بورق و دهل‌زنی در زمان خبررسانی.....	۲۸۹
موسیقی در آیین‌های ماه رمضان در مکه، به روایت ابن‌بطوطه.....	۲۸۹
نقاره‌زنی در عراق و هندوستان، به روایت ابن‌بطوطه.....	۲۹۰
طبل و شیپورزنی برای امام زمان (عج) در حُلّه/ به روایت ابن‌بطوطه.....	۲۹۲
نقاره‌زنی برای زنان شاه در ایران و عراق در عهد سلطان ابوسعید.....	۲۹۳
نقاره‌زنی در ایران عهد سلطان ابوسعید مغول.....	۲۹۳
شیپورزنی به هنگام فوت کسی در عهد سلطان ابوسعید.....	۲۹۴
شنیده‌ها.....	۲۹۵
از خاطرات استاد علی بلوکباشی دربارهٔ نقاره‌زنی در سبزوار.....	۲۹۸
کل‌علی، نقاره‌چی قشقایی.....	۳۰۰
ضرب‌المثل‌های ایرانی دربارهٔ نقاره، نقاره‌خانه و ادوات و اجزای آن.....	۳۰۲
آواز زولبیافروشان ماه رمضان در گیلان.....	۳۰۴
آوانگاری.....	۳۱۵
کتاب‌نامه.....	۳۲۹

پیش‌نوشتہ

ما خروسان، چون مؤذن راستگو هم رقیبِ آفتاب و سایه‌جو
پاسبانِ آفتابیم از درون گرکنی طشتی به رویِ مانگون
هنگامی که کودک بودم، شب‌های رمضان برایم زیبا بود، چراکه
شور و شوق و هیجان خاصی را در آن می‌دیدم. مادر بزرگ، در
شب‌های تابستانی ماه رمضان، در قوچان مرا بالای بام کاهگلی
خانه یکی از اقوام می‌برد و در کنار خودش می‌نشاند و درحالی‌که
برای متوجه ساختنم به زیبایی‌های شب تشویق می‌کرد، به
ذکر خوانی و زمزمه‌اش مشغول می‌شد. یک سال هم در روستای
فرخان^۱، نزدیک قوچان، در خانه قوم دیگری به نام «خسروپور»
همین متوجه ساختن را تکرار نمود. آن زمان می‌دیدم که زنان روستا
در دل تاریکی و در جوار نور چراغ انگلیسی [فانوس] چه تلاشی
دارند. بوی نان تازه و چوب‌های سوخته در هم می‌آمیخت. نسیم که
می‌آمد بوی جاشیر و بادرنجوبه و شبدر و درمنه ترکی^۲ می‌آورد و در
این میان صدای مرد شب‌خوان بلند بود که بر بام خانه‌اش، مشرف
به امامزاده فرخان، به صدایی خوش مناجات می‌کرد. در آن همه
زیبایی، صدای خروج آرام جریان آب از مظهر قنات روستا شنیده
می‌شد. موسیقی حیات زمین را می‌شنیدم و نمی‌فهمیدم. نور ستاره و
نور ماه و ذکر مردمی که نور خدا در دلشان بود در هم می‌آمیخت.

1. Farkhan

۲. daramane torki = آویشن

به هنگام اذان صبح، فجر نور، جهان را در پهنه کوچکی از گستره زمین به استقبال می‌رفتند. من هنوز حیران آن روند رشد آرام روح معنویت در آن جامعه کوچک هستم.

سال‌ها گذشت و «شهری» شدیم. کم‌کم دیگر کسی به بام نرفت، مؤذن محله پیر شد و مُرد و کسی غم او نخورد؛ چراکه رادیو یک مؤذن را در اختیار همه قرار می‌داد. فقط کافی بود پیچش را ببیچانیم. باور کنید من بچه‌هایی را دیدم که به خاطر دیر روشن کردن رادیو در وقت پخش اذان از پدرشان چه کتک‌هایی می‌خوردند. آن اوائل که صدای تیک‌تاک را نمی‌دانم از روی چه ساعتی ضبط کرده بودند، هنگامی که شروع به پخش می‌شد خیلی‌ها به طنز می‌گفتند: «این هاوَن را چه کسی در وقت اذان می‌گوید!»

سال‌ها نقاره ماه رمضان و نقاره سحرها را از نقاره‌خانه حضرت رضا^(ع) شنیدم. آن سال که وبا آمد و ما پشت در سفره‌خانه حضرت به انتظار رسیدن تیل^۱ و پنیر و نان سنگک حضرتی تا صبح جلوی در سفره‌خانه، که در محل بست بالا، میان دکان‌ها، قرار داشت، نشستیم و سرمای سحر تنمان را لرزاند. آن سال که سنگی بزرگ آمد و پشت پنجره پولاد حضرت رضا^(ع) شبنم زد و همه گفتند: «سنگ گریه کرد»، آن سال که شتر فراری از کشتارگاه، دمان و غران، به پشت پنجره پولاد آمد، و آن سال‌هایی که همه صفا و دوستی بود، زندگی زیر سایه شمشیر را با عشق و محبت می‌گذراندیم. آن سال‌ها پشت پنجره پولاد بود که با دوستان شهیدم، منصور شعبان‌پور که «منوچهر»^۲ ش می‌گفتیم و هادی امّت رضا، پیمان دوستی تا ابد بستیم و به سال نشد که آنان همراه کاروان شقایق‌ها رفتند و من از قافله جا ماندم و واماندم.

در تمامی این سال‌ها بر اثر یک اتفاق، روانشاد استاد سید ابوالقاسم انجوی شیرازی، تنها نه به عنوان استاد که به عنوان

۱. تیل (teel) نوعی طاللی خاص خراسان که در قسمت انتهایی دارای یک برجستگی اضافی است و در ناحیه نیشابور کشت می‌شود.

شتر پناه آورده به حرم مطهر رضوی

پدر و راهنمایی بزرگ و چیره‌دست، چون پیر دیری یاری‌ام داد و ره و رسم گردآوری و انطباق و تحلیل فرهنگ مردم را به من آموخت. او بود که «پرسش پرورم» کرد و آموخت که پاسخ‌ها را بعد می‌شود داد. گردآوری و دسته‌بندی و تنظیم و بایگانی و شاخه‌بندی موضوعات و زیرمجموعه‌ها مهم است، همین شد که بعدها دوست گران‌قدرم، جناب سید احمد وکیلان، کتاب آدابِ رمضان در ایران را نوشت و من آن زمان به فکر گردآوریِ نغمات، با هزینه شخصی، بیابان‌های ایران عزیز را طی می‌کردم. این نوشته در حقیقت پاسخی به پرسش‌های ذهنی خودم شد، و یک بخش از نغمه‌های آیینی گرد آمد که اینک در اختیار شما قرار گرفته است. مدعی کامل بودن اثر نیستم. هیچ نوشته‌ای بی‌کم و کاستی نیست و همه علوم نیز نزد یک نفر نیست، اما تلاش نمودم که درست بنویسم، تا اگر این نامه ماند، برای استناد و استفاده آیندگان منبعی درست باشد.

روش پژوهش به صورت «ترکیبی» است، اما بخش میدانی در

موسیقی در این سرزمین هیچ‌گاه بی‌آیین نبوده است. آیین، در اینجا، به معنی مراسم و مناسک ویژه اجرا، هم روح این موسیقی است و هم کالبد ظاهری آن. به تعبیر استاد محمدرضا درویشی، «آیین تبدیل محتوایی اسطوره‌ای به عمل است» و گفته‌اند که اسطوره صورتی «نوعی» است که زمان تاریخی و مکان جغرافیایی معینی ندارد؛ کیفیتی است همه زمانی و همه‌مکانی (کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا). عید صیام و ضیافت الله ما نیز چنین است. روزه‌داری نه مربوط به قوم معینی در تاریخ اسلام است و نه مختص جماعتی خاص از مسلمانان؛ امری است واجب‌الاجرا در همه زمان‌ها و همه مکان‌ها، با دستورات دقیق شارع مقدس که حدود و ثغور آن را معین کرده است. اگرچه شهر رمضان المبارک را نماد زمانی صیام شناخته‌اند، روزه‌داری محدود به این ماه نیست و آورده‌اند که پیامبر گرامی اسلام (ص) بارها یک روز را روزه می‌داشت و روز دیگر را طعام تناول می‌فرمود و به همین ترتیب...

اما در ایران، که کوچک‌ترین جزء از اجزای زندگی مردم با نفایس و ظرایف هنر عجین شده و آمیخته بوده است، شهر رمضان المبارک و عید روزداران را نیز آیینی شکوهمند و مراسمی دلکش و جذاب پدید آمده، به نوعی که در هیچ اقلیم از جهان اسلامی نمی‌توان مراسمی به این زیبایی و رنگارنگی پیدا کرد. افسوس که در نیمه دوم قرن حاضر، مجبور به تماشای هدم و تخریب آخرین جلوه‌های این آیین‌های پرشکوه هستیم.

